

Architektura przemysłowa w twórczości Emila i Georga Zillmannów na Górnym Śląsku na początku XX wieku

Dominika Oleś

Politechnika Wrocławska

Wstęp

Emil i Georg Zillmann, architekci z Charlottenburga działający na terenie Górnego Śląska na początku XX w., byli kuzynami urodzonymi w Meseritz (dzisiejszym Międzyzrzeczu w województwie lubuskim). Sylwetki owych architektów przez wiele lat pozostawały nie do końca znane, a w świadomości mieszkańców Śląska funkcjonowali oni po prostu jako współpracujący ze sobą bracia. Dzisiejszą wiedzę na temat życia Zillmannów zawdzięczamy Joannie Tofilskiej (Muzeum Historii Katowic, Dział Historii), którą w 2005 r. poproszono o przygotowanie biogramów w związku z inicjatywą uczczenia architektów tablicą pamiątkową¹. Nie było to najprostsze zadanie – w literaturze, zarówno polskiej, jak i niemieckiej, nie odnaleziono nawet podstawowych informacji dotyczących ich życiorysów. Również prośby kierowane do berlińskich instytucji nie przynosiły zbyt wiele. Przełomem w badaniach okazał się wpis umieszczony na forum internetowym Verein für die Geschichte Berlins, na który odpisał wnuk Emila – Jörn Zillmann. Z jego pomocą ustalono daty urodzenia i śmierci architektów, kwestię pokrewieństwa oraz skalę ich działalności².

Niezwykle cenny materiał źródłowy stanowi wydana w 1910 r. książka autorstwa Hermanna von Reuffurtha, przetłumaczona na język polski w 1995 r. przez Bronisława Machnika – *Gieschewald. Ein neues ober-schlesisches Bergarbeiterdorf der Bergwerksgesellschaft Georg von Giesche's Erben nach Entwürfen der Architekten E. und G. Zillmann, Charlottenburg*. Jest to jedyna publikacja napi-

— il. 1 Wieża akcentująca zabudowę szybu Carmer, KWK „Giesche”. Fot. D. Oleś

¹ J. Tofilska, *Emil i Georg Zillmannowie, architekci z Charlottenburga*, [w:] *Przemiany protoindustrialne i industrialne jako czynnik miastotwórczy Katowic*, red. nauk. A. Barciak, Katowice 2007, s. 216.

² O opisanym zbiegu okoliczności J. Tofilska wspomina wielokrotnie – zarówno w rozmowach (np. tej z autorką tego artykułu, z 23 XI 2017), jak i w artykułach: *Osiedle Nikiszowiec – sto lat historii i architektury*, „Zawód: Architekt” 2017, nr 7/8, s. 90; *Śladem Emila i Georga Zillmannów*, [w:] *Struktur und Architektur. Das postindustrielle Kulturerbe Oberschlesiens = Struktura i architektura. Postindustrialne dziedzictwo Górnego Śląska*, Hrsg. *Europareportage*, Potsdam 2010, s. 172; A. Dudzińska, A. Sekudewicz, *Spotkanie w czarnym ogrodzie*, 2009, 19'45" [reportaż radiowy], <https://www.polskieradio.pl/80/1007/Artykul/345392.Spotkanie-w-czarnym-ogrodzie> (data dostępu: 13 IX 2018).

³ I. Kozina, *Chaos i uporządkowanie. Dylematy architektoniczne na przemysłowym Górnym Śląsku w latach 1763–1955*, Katowice 2005.

⁴ J. Tofiliska, *Osiedle Nikiszowiec...*

⁵ E. Gonda-Soroczyńska, *Infrastruktura, układ urbanistyczny osiedla Nikiszowiec cudem architektury i pomnikiem historii*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich” 2013, nr 3.

⁶ M. Żychowska, *Budowanie według Witruwiusza – Nikiszowiec*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2009, z. 1-A.

⁷ M. Tofiliski, *Wpływ form przestrzennych na lokalną tożsamość mieszkańców górnośląskich osiedli Giszowca i Nikiszowca*, „Pogranicze. Polish Borderlands Studies” 2017, nr 1.

⁸ J. Gorzelik, *Barbarzyńcy w mieście ogrodów*, „Fabryka Silesia” 2013, nr 3, s. 34.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Skromna twórczość sakralna Zillmannów została opracowana i przybliżona w artykule D. Głazek *Architektura sakralna projektu Emila i Georga Zillmannów* ([w:] *Sztuka Górnego Śląska na przecięciu dróg europejskich i regionalnych. Materiały V Seminarium Sztuki Górnośląskiej odbytego w dniach 14–15 listopada 1997 roku w Katowicach*, red. nauk. E. Chojecka, Katowice 1997).

sana w czasach działalności Zillmannów podejmującą tematykę ich twórczości. Nie przybliży jednak sylwetek samych architektów. Zawiera opisy dotyczące założeń projektowych, mieszkań górniczych oraz urzędniczych. Część książki stanowi dokumentacja rysunkowa domów robotników, urzędników i towarzyszących im budynków użyteczności publicznej.

Wśród współczesnych opracowań o Zillmannach najczęściej odnaleźć można artykuły poświęcone osiedlom robotniczym. Irma Kozina (Akademia Sztuk Pięknych w Katowicach, Zakład Teorii i Historii Sztuki) porusza w jednym z rozdziałów (*Miasta–ogrody, utopie społeczne*) swojej książki *Chaos i uporządkowanie. Dylematy architektoniczne na przemysłowym Górnym Śląsku w latach 1763–1955* temat Giszowca i Nikiszowca³. O osiedlach tych pisali również m.in. Tofiliska⁴, Eleonora Gonda-Soroczyńska⁵, Maria Żychowska⁶ czy też Mateusz Tofiliski⁷.

Jerzy Gorzelik w swoim artykule *Barbarzyńcy w mieście ogrodów* wspomina o architektach działających na Śląsku, którzy – jak to określa – „padli ofiarą złego timingu historii”⁸. Wśród nich wymienia Friedricha Weddinga, Arnolda Hartmanna oraz Zillmannów. Pisze:

Kiedy historia zaczęła skupiać uwagę na dziełach architektury przemysłowej, a pomniki budownictwa drugiej połowy XIX i początków XX wieku zyskiwać status zabytku, dorobek wymienionych twórców znajdował się po niewłaściwej stronie żelaznej kurtyny⁹.

Możemy w tym dopatrywać się przyczyny faktu, że obecnie, pomimo bliższego zapoznania się z życiorysem Zillmannów oraz pomimo dużego zainteresowania naukowców tematem dwóch ich najłatwiej identyfikowalnych dzieł – osiedli robotniczych Giszowiec i Nikiszowiec – większość realizacji tych autorów pozostaje niejako w cieniu. Nie podjęto bowiem dotychczas starań, aby kompleksowo usystematyzować, skatalogować oraz opisać dokonania twórców uznawanych przez wielu za jednych z ważniejszych dla architektury przemysłowej na Górnym Śląsku¹⁰.

Cel i metoda badań

Niniejszy artykuł jest wprowadzeniem do dalszych studiów i analiz zmierzających do dokładniejszego rozpoznania dziedzictwa architektury przemysłowej Zillmannów, która stanowi temat rozprawy doktorskiej przygotowywanej przez autorkę. Celem tego artykułu jest zaprezentowanie pięciu realizacji zlokalizowanych na terenie Górnego Śląska – kopalni Giesche, kopalni Heinitz, huty cynku Uthemann, kopalni Gliwitzer oraz elektrociepłowni Oberschlesien. Jeden podrozdział poświęcono również robotniczej zabudowie mieszkaniowej, która stanowi nieodłączny element dziedzictwa poprzemysłowego. Zdecydowano się na przedstawienie wyłącznie re-

alizacji zachowanych do dziś. Dalszy etap pracy naukowej autorki będzie obejmował szersze studia, dotyczące również wyburzonej z upływem lat poprzemysłowej spuścizny Zillmannów.

Analizy przeprowadzono na podstawie wizji lokalnych w terenie, podczas których wykonano inwentaryzacje fotograficzne. Badania bezpośrednio pozwoliły na zwrócenie szczególnej uwagi na strukturę obserwowanych obiektów – w kontekście zarówno całej bryły, jak i detalu architektonicznego. Pracę własną uzupełniają wykonane dotychczas kwerendy, wywiady oraz studium literaturowe.

Emil i Georg Zillmann

Zillmannowie, jak już wspomniano we wstępie, urodzili się w Meseritz. Emil (Heinrich Richard Emil Zillmann) – 20 VI 1870, Georg (Georg Emil Willibald Zillmann) rok później – 9 VII 1871. Byli dla siebie kuzynami. Prawdopodobnie opuścili rodzinne miasto, aby podjąć edukację w szkole średniej – nie ma jednak informacji dotyczącej nauki szkolnej Georga. Emil uczęszczał do szkoły rzemiosł budowlanych – *Baugewerkschule* – zlokalizowanej w mieście Höxter w Nadrenii Północnej-Westfalii, a w latach 1892–1894 pełnił służbę wojskową. Obaj podjęli studia w Królewskiej Wyższej Szkole Technicznej (Königliche Technische Hochschule) w Charlottenburgu, będącym dzielnicą Berlina od 1920 roku. Od 1900 r. należeli do Stowarzyszenia Absolwentów – Alten Gerren Verband – studenckiego związku Ch. L. C. Landsmannschaft „Ascania”. Dokumenty w zbiorach Jörna Zillmanna świadczą również o członkostwie architektów w studenckim związku „Franconia”, dla którego wpłacane były składki w latach 1913–1915. Dotychczas nie ustalono dokładnie, w jakim okresie Zillmannowie uczęszczali na studia, archiwum KWST w Charlottenburgu uległo bowiem zniszczeniu podczas II wojny światowej. Na podstawie zebranych danych oraz informacji dotyczących czasu trwania edukacji architektonicznej w tej uczelni, który wynosił cztery lata, wnioskować można, że studia Emila przypadły na okres od 1894 do 1898 lub od 1895 do 1899 roku¹¹.

Z pieczętki firmowej kuzynów wiadomo, że później byli oni członkami Bund Deutscher Architekten – Związku Architektów Niemieckich¹². Założona przez Zillmannów spółka funkcjonowała pod nazwą „E. & G. Zillmann”. Na podstawie pieczętek sygnujących projekty oraz archiwalnych ksiąg adresowych możliwe jest określenie adresu biura architektonicznego. W 1906 r. mieściło się ono przy Kanstraße 91 w Charlottenburgu, a w 1910 r. – ulicę dalej, przy Windscheidstraße 17. Ostatnią siedzibą Zillmannów był zaprojektowany przez nich dom przy Nußbaumallee 24 w tymże mieście¹³.

Najstarszym z przypisywanych Emilowi projektów jest kościół pw. św. Stanisława Kostki w Łodzi. W 1898 r. konkurs na realizację zamierzenia wygrała firma Wende i Zarske z Łodzi – „we współpracy z architektem Emilem Zillmannem z Berlina”¹⁴. Autorów pierwot-

¹¹ Czas studiów ustalono na podstawie programów Wyższej Szkoły Technicznej w Charlottenburgu dostępnych w cyfrowych zbiorach biblioteki Technische Universität Berlin: *Programm für das Studienjahr 1894–1895* oraz *Programm für das Studienjahr 1895–1896*.

¹² Zob. J. Tofińska, *Emil i Georg...*

¹³ Zob. *Berliner Adreßbuch. Für d. Jahr 1920*, Berlin 1920, s. 3198.

¹⁴ *Preisbewerbungen*, „Deutsche Bauzeitung” 1898, nr 98, s. 632.

¹⁵ Zob. J. Tofilska, *Emil i Georg...*, s. 220–221; D. Głazek, *op. cit.*, s. 405; K. Stefański, *Ludzie, którzy zbudowali Łódź. Leksykon architektów i budowniczych miasta (do 1939 roku)*, Łódź 2009, s. 185.

¹⁶ Julius Boethke [nekrolog], „Zentralblatt der Bauverwaltung” 1917, nr 59, s. 379. Zob. też A. Paradowska, *Przeciw chorobie. Architektura szpitalna Wielkopolski w dwudziestoleciu międzywojennym*, Poznań 2015, s. 63.

¹⁷ Autorstwo tego projektu potwierdzają rysunki archiwalne oraz zawarta w zbiorach J. Zillmanna lista zatytułowana *Ausgeführte Krankenhausbauten der Architekten B.D.A. E.&G. Zillmann, Berlin-Charlottenburg, Nußbaum-Allee 24*, której twórcami byli prawdopodobnie sami Zillmannowie.

¹⁸ Zob. J. Tofilska, *Emil i Georg...*, s. 221–223.

¹⁹ Zob. *ibidem*, s. 228.

²⁰ Na podstawie posiadanych informacji możemy mówić jedynie o rozpoczęciu przez kuzynów współpracy podczas realizacji projektu Powiatowego Domu Inwalidów w Rokitnicy. Brak jest obecnie danych pozwalających na określenie dokładnego roku założenia spółki „E. & G. Zillmann”.

²¹ Zob. J. Tofilska, *Emil i Georg...*, s. 119–220.

²² Zob. A. Saładziak, *Karty Ewidencyjne Kompleksu I Huty Metali Nieżelaznych „Szopienice”*, Katowice 1976.

nego projektu odsunięto jednak od realizacji i wprowadzono duże zmiany¹⁵. Pierwszą znaną realizacją Georga datuje się na 1901 r., kiedy to rozpoczęto budowę zakładu leczniczego dla chorych na gruźlicę w Kowanówku koło Obornik. Obiekt powstał według projektu autorstwa Heinona Schmiedena i Juliusa Boethkego, „z udziałem lokalnego projektanta Georga”¹⁶. Kuzyni rozpoczęli współpracę ok. 1902 r. – przy realizacji projektu Powiatowego Domu Inwalidów w Rokitnicy¹⁷. Zaprojektowali również m.in. szpital hutniczy w Roźdzeniu, Zakład Diakonisek w Poznaniu¹⁸, budynek służbowy policji dla powiatu katowickiego, szkołę ludową w Międzyrzeczu¹⁹ oraz opisywane w niniejszym artykule zakłady przemysłowe²⁰.

O życiu prywatnym architektów wiadomo głównie z relacji Jörna Zillmanna. Ślub Emila z córką pastora, Marianne Amalie Agnes Graefe, odbył się 10 XI 1899 w rodzinnym mieście panny młodej – Neustadt-Dosse. Owocem małżeństwa była czwórka dzieci – Ilse, Gerda, Heinz oraz Eckart. Georg zawarł związek małżeński znacznie później – 9 X 1915. Ślub z Pauline Danner miał miejsce w Pszczynie. Para nie doczekała się potomstwa²¹. Emil dożył 67 lat, zmarł na raka 22 V 1937 w miejskim szpitalu w Berlinie-Spandau. Georg również zmarł w Berlinie – 25 XI 1958 roku, w wieku 87 lat.

Zakłady przemysłowe

Kształt architektury przemysłowej jest silnie uzależniony od specyfiki ciągu technologicznego. W przypadku twórczości Zillmannów mamy do czynienia z architekturą funkcjonalną ubraną w kostium historyczny, aczkolwiek uproszczony. Poszczególne zakłady były projektowane kompleksowo, z dbałością o detale. W przypadku kopalni trudno wskazać obiekty, których wygląd ma charakter bardziej reprezentacyjny czy też wynika jedynie z pełnionych przez nie funkcji. Zarówno maszynownia, cechownia, kotłownia, jak i budynki warsztatu oraz administracji posiadały wspólne bądź uzupełniające się cechy – np. formę otworów okiennych, dekoracje z cegieł czy też ozdobne gzymsy. Większą różnorodność można dostrzec w zaprojektowanej przez Zillmannów hucie cynku Uthemann. Różnorodność ta wynikała jednak bardziej z rozmiaru budynku, dopasowanego do potrzeb, aniżeli z wykorzystania bądź ograniczenia środków wyrazu architektonicznego. Łatwiej tu jednak niż w przypadku kopalni wskazać obiekt reprezentacyjny – był nim budynek cechowni, mieszczący też siedzibę administracji zakładu. Cały kompleks dostosowano do ciągu technologicznego pozyskiwania cynku „metodą śląską”. Wśród zabudowy wymienić można m.in. hale, portiernie, transformatorownię, budynki straży pożarnej, rafinerii czy też nadstawkarni²².

Pierwszą znaną przemysłową realizacją Zillmannów, wzniesioną w latach 1903–1911 na zlecenie spółki Georg von Giesches Erben, stanowi kopalnia węgla kamiennego Giesche, zlokalizowana obecnie w obrębie administracyjnym Katowic. Zakład ten funkcjonował

— il. 2 Żelbetowy budynek cechowni huty cynku Uthemann. Fot. D. Oleś

il. 3 Cechownia KWK „Gliwitzer”. Fot. D. Oleś

później pod nazwą KWK „Wieczorek”. Najłatwiej identyfikowalną częścią owej kopalni jest zespół szybu Carmer (później: Pułaski). Wzdłuż ulicy do dziś stoi cechownia z cegły, z charakterystyczną ośmioboczną wieżą zlokalizowaną na osi. Rytmiczność fasady podkreślają wysokie, wielopłaszczyznowe okna, które zwieńczono łukami. Dach budynku kryty jest patynującą na zielono blachą miedzianą. Ukształtowano ją w sposób sprawiający wrażenie falowania, wręcz unoszenia się nad oknami. Zielona barwa patyny kontrastuje z surową cegłą, a zarazem współgra z geometrycznymi dekoracjami, które wykonano z zielonej cegły glazurowanej. Motyw dekoracji z zielonego klinkieru pojawia się również na budynkach zespołu szybu Nickisch (później: Poniatowski). We wnętrzu zachowały się ściany pokryte białym i zielonym szkliwionym klinkierem oraz powłoki malarskie ścian i balustrad – barwy zielonej. Zespół szybu Carmer – nadszybie z wieżą wyciągową, sortownia, maszynownia, kuźnia i warsztat mechaniczny, stolarnia, cechownia i łaźnia – chroniony jest wpisem do rejestru zabytków z 1989 r. (nr rej. A/1384/89)²³. Kopalnia zakończyła swoją działalność w kwietniu 2018, stając się najdłużej działającym zakładem, którego architekturę zaprojektowali Zillmannowie.

Do Giesche należał również zespół budynków szybu Richthofen (później: Wilson), zamknięty w 1997 r., a w 2001 zaadaptowany na przestrzeń wystawienniczą sztuki współczesnej, zwaną odtąd Galerią „Szyb Wilson”. Główny budynek, podobnie jak w przypadku powyżej opisanego zabudowy, przykryty jest przez charakterystycznie ukształtowany, falujący dach. Fasadę dzielą zaś lizeny z geometrycznym zwieńczeniem.

Również na zlecenie spółki Georg von Giesches Erben powstało budynki kopalni węgla kamiennego Henitz w Bytomiu, funkcjonującej po wojnie jako kopalnia Rozbark. Kompozycję elewacji cechowni, wzniesionej w 1911 r., tworzą geometrycznie zakończone lizeny i skomponowane naprzemiennie owalne oraz wysokie okna zwieńczone łukiem, nad którym unosi się linia dachu. We wnętrzach budynku odnaleźć można płytki z białej glazurowanej cegły oraz zielen zachowaną i odświeżoną podczas prac adaptacyjnych obiektu, który obecnie służy jako Śląski Teatr Tańca „Rozbark”. Drugi do dziś istniejący obiekt, wzniesiony nieco wcześniej – w 1907 r. – to budynek maszynowni szybu Mauve (Bończyk). Jego dłuższą elewację kształtują wysokie, neogotyckie okna zwieńczone ostrołukiem. Płyciny zlokalizowane nad oknami ozdobiono fryzem z kształtek ceramicznych oraz zielonego klinkieru. Wpis do rejestru zabytków z 2007 r. (nr rej. A/213/07) chroni zarówno budynek dawnej cechowni, jak i kotłowni oraz maszynowni szybu²⁴.

Hutę cynku Uthemann – podobnie jak w przypadku kopalni Giesche i Heinitz – także wzniesiono na zlecenie spółki Georg von Giesches Erben. Z całego zakładu do dziś zachowały się cztery obiekty: niewielka portiernia, ceglana nadstawkarnia (poddana

²³ Zob. *Rejestr zabytków. Zestawienia zabytków nieruchomości*, https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2031.03.2018/SLS-rej.pdf (data dostępu: 5 VI 2018), s. 74.

²⁴ Zob. *ibidem*, s. 25.

²⁵ Zob. A. Gryglewska, *Architektura wież wodnych województwa katowickiego*, „Ochrona Zabytków” 1992, nr 1/2, s. 51.

²⁶ Zob. *Rejestr...*, s. 75.

²⁷ Zob. S. Karczmarczyk, Z. Rawicki, *Zabytki post-przemysłowe. Współczesne uwarunkowania ich ochrony*, „Czasopismo Techniczne. Budownictwo” 2009, z. 2B, s. 177.

adaptacji na cele biurowe), reprezentacyjna cechownia oraz wieża ciśnień. Trzeci z nich, pochodzący z 1910 r., pełnił swoją rolę administracyjną do czasu zakończenia produkcji cynku i zamknięcia huty w 1976 roku. Zarówno cechownię, jak i wieżę ciśnień wzniesiono w konstrukcji żelbetowej. Cechownia stanowi prostą bryłę o formie prostopadłościanu przykrytego mansardowym dachem, na którym zastosowano poszycie z gontu. Strukturę głównej fasady tworzą wysokie okna wielopłycinowe oraz pilastry. Środkową część budynku wyróżniono pseudoryzalitem oraz umieszczoną na osi wieżę zegarową. Wieża ciśnień huty została wzniesiona w latach 1912–1913 razem z wodociągiem zasilanym przez rzekę Brynicę²⁵. Bryłę zaprojektowano na planie oktagonu. Składa się ona z trzech części – cokół oraz tambur są podobnej szerokości, a część środkowa, stanowiąca trzon wieży, jest węższa. Górną partię wspierają geometryczne wsporniki – krokoszyny, nawiązujące formą do machikuł umieszczanych w średniowiecznych obiektach obronnych. Wejście zaakcentowano geometrycznym, wklęsło-wypukłym tympanonem na dwóch prostych półfilarach. Część zabudowy wpisano do rejestru zabytków w 1978 r. (nr rej. A/1227/78) – wpis ten obejmował obiekty wraz z najbliższym otoczeniem: I halę pieców destylacyjnych z kominami oraz budynki muflarni, magazynu blendy i cechowni, a także wieżę ciśnień, portiernię nr 1 i wąskotorową kolejkę na estakadzie²⁶. Ze względu na zniszczenie substancji zabytkowej, które nastąpiło po zaprzestaniu produkcji, część obiektów została skreślona z rejestru zabytków w 2007 r. decyzją ministra kultury i dziedzictwa narodowego²⁷. Decyzję ową poprzedziła ekspertyza techniczna. Obecnie z zachowanych obiektów w rejestrze znajdują się cechownia, wieża ciśnień oraz portiernia.

Zillmannowie na terenie Gliwic zaprojektowali zespół kopalni węgla kamiennego Gliwitzer, funkcjonujący po wojnie jako KWK „Gliwice”. Do dziś przetrwały jedynie cechownia oraz maszynownia z 1910 roku. Bryłę cechowni można podzielić na trzy części. Pierwszą stanowi dwukondygnacyjna podstawa z regularnie rozmieszczonymi oknami. Druga jest węższa, wzbogacona dużymi oknami łukowymi, przykryta mansardowym dachem. Trzecia to umieszczona na osi symetrii budynku ośmioboczna wieża ciśnień. Wejście zaakcentowano ryzalitem przebiegającym przez wysokość trzech kondygnacji. Maszynownię charakteryzuje zaś fasada jednopłaszczyznowa, z rytmicznie rozłokowanymi oknami – niższymi w przyziemiu i wysokimi powyżej. Są one podłużne oraz zgrupowane po trzy – tworzą geometryczne triforia. Tylna, dłuższa elewacja jest rozczłonkowana. W części południowej zbudowano wysoki, półokrągły wykusz. Pośrodku zlokalizowano szeroki, mocno wysunięty ryzalit z układem okien analogicznym do głównej fasady. Wszystkie elewacje udekorowano przebiegającymi przez całą wysokość pilastrami zakończonymi uproszczonymi głowicami oraz powtarzającym się motywem ceglanego ząbkowania. We wnętrzu zobaczyć można pokrywające

ściany glazurowane, białe oraz zielone cegły klinkierowe. Oba zachowane obiekty zwieńczono dachami mansardowymi, których opływała linia okapu unosi się nad oknami, sprawiając wrażenie falowania. Połacie pokryto zaś ceglastymi dachówkami karpówkami ułożonymi w koronkę. Budynki te nie są chronione wpisem do rejestru, zostały jednak poddane rewitalizacji w latach 2005–2009. Współcześnie na terenie dawnej kopalni funkcjonuje Centrum Edukacji i Biznesu „Nowe Gliwice”, a w dawnej maszynowni zlokalizowano siedzibę Muzeum Odlewnictwa Artystycznego²⁸.

Jedną z nowszych realizacji Zillmannów jest elektrociepłownia Oberschlesien, wybudowana w latach 1917–1920 w Bytomiu na zlecenie spółki Schaffgotsch Bergwerksgesellschaft GmbH. Współcześnie obiekt ten znany jest pod nazwą Szombierki. Uruchomiono go w 1920 roku. Dominantą całego założenia stanowi wieża z zegarem, zwieńczona czterospadowym dachem pokrytym blachą miedzianą. Na elewacjach zauważyć można regularnie rozmieszczone lizeny pomiędzy prostymi oknami. Cały obiekt ma charakter monumentalny, a jego strukturę zbudowano, opierając się na zasadzie addytywności brył. Całość flankują trzy wysokie kominy fabryczne. Architektura elektrociepłowni charakteryzuje się największą redukcją kosztów historycznego ze wszystkich realizacji prezentowanych w niniejszym artykule. Zabudowę – kotłownię, maszynownię, rozdzielnię prądu, wieżę wodną, wieżę węglową, kominy fabryczne, budynek zarządu oraz wartownię – wpisano do rejestru zabytków w 2013 r. (nr rej. A/398/13)²⁹.

Robotnicza zabudowa mieszkaniowa

Krzysztof Gasidło w publikacji *Problemy przekształceń terenów poprzemysłowych* wyodrębnił trzy typy takich terenów. Typ I ogranicza się jedynie do obszaru, „który był przeznaczony na proces produkcyjny”. Typ II to przestrzeń z funkcjami towarzyszącymi, wśród których badacz wymienia osiedla pracownicze. Typ III rozszerza definicję pojęcia terenu poprzemysłowego o obszar oddziaływania przemysłu³⁰. Odnosząc się do powyższej typologii, niniejszy podrozdział poświęcono robotniczej zabudowie mieszkaniowej, będącej nieodłącznym elementem dziedzictwa poprzemysłowego, uzupełniającej program funkcjonalny poszczególnych zakładów poprzez zapewnienie godnych warunków życia pracownikom i ich rodzinom. Całe kolonie robotnicze niejednokrotnie oferowały mieszkańcom dostęp do podstawowych usług, edukacji oraz opieki społecznej. Osiedla robotnicze odegrały również istotną rolę w tworzeniu się silnych społeczności regionalno-zawodowych³¹.

Do najbardziej popularnych realizacji Zillmannów należą dwa osiedla robotnicze zaprojektowane dla pracowników kopalni Giesche – Giszowiec oraz Nikiszowiec. Różnią się one znacznie od siebie, zarówno układem urbanistycznym, jak i typem zabudowy. Wznosze-

²⁸ Zob. T. Wagner, *Nowe Gliwice*, „Archivolta” 2005, nr 4; *idem*, *Architektura - urbanistyka - krajobraz. Ochrona i interpretacja dziedzictwa kulturowego Górnego Śląska na wybranych przykładach*, Gliwice 2016; H. Wiak-Marzec, *Ratowanie obiektów poprzemysłowych na przykładzie zespołu dawnej Kopalni Węgla Kamiennego „Gliwice” przy ul. Bojkowskiej*, „Renowacje i Zabytki” 2018, nr 2.

²⁹ Zob. *Rejestr...*, s. 24.

³⁰ K. Gasidło, *Problemy przekształceń terenów poprzemysłowych*, Gliwice 1998, s. 8.

³¹ Zob. D. Oleś, *Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość śląskich osiedli robotniczych*, [w:] *Kulturowe wizjerunki przestrzeni domowych*, red. K. Kleczkowska [et al.], Kraków 2017, http://www.maska.psc.uj.edu.pl/documents/40768330/74389805/Kulturowe_wyd.pdf (data dostępu: 14 IX 2018), s. 208.

— il. 4 Elektrociepłownia Oberschlesien. Fot. D. Oleś

nie osiedla Giszowiec (niem. Gieschewald) rozpoczęto w 1907 r. na zlecenie radcy górniczego Antona Uthemanna, reprezentującego wspomnianą tu już nie raz spółkę Georg von Giesches Erben³². Swoją nazwę zawdzięcza ona założycielowi firmy – Georgowi Gieschemu³³. Osiedle zaprojektowano na planie prostokąta, z centralnie umieszczonym rynkiem, od którego promieniście odchodziło pięć ulic. Układ komunikacyjny uzupełniały łączące je drogi, biegnące swobodnie, aczkolwiek równoległe do granic założenia. Wiejski charakter całości podkreślono parterowymi, bielonymi domami z dachami krytymi gontem, otoczonymi zielenią ogrodów. Osobno zaplanowano domy dla urzędników, nauczycieli oraz lekarza. Program funkcjonalny kolonii robotniczej tworzyły też obiekty użyteczności publicznej, takie jak gospoda z restauracją, trzy szkoły, trzy sklepy, piekarnia, rzeźnia, apteka i poczta³⁴. Ich budynki były większe od tych robotniczych i stanowiły swego rodzaju akcent w przestrzeni osiedla. Już w 1910 r. profesor Reuffurth, opisując założenie, określił je jako „jedno z wyróżniających się teraz pod każdym względem nowych osiedli-kolonii pracowników górnictwa [...]”³⁵. Niestety, w latach 70. XX w. w związku z rozwojem KWK „Staszic” podjęto decyzję o wyburzeniu kolonii robotniczej Giszowiec. Do dziś zachowała się 1/3 pierwotnej zabudowy – pozostałą zastąpiły bloki wzniesione w konstrukcji z wielkiej płyty. Układ urbanistyczno-prze-strzenny osiedla chroniony jest wpisem do rejestru zabytków z 1978 (nr rej. 1229/78) oraz z 1987 r. (nr rej. 1348/87)³⁶.

Osiedle Nikiszowiec (niem. Nikischenwald) również zostało zaprojektowane na zlecenie Uthemanna, ma jednak charakter miejski, w przeciwieństwie do Giszowca. Wzniesione w latach 1911–1919, swoją nazwę zawdzięcza szybowi wydobywczemu Nikischacht kopalni Giesche, upamiętniającemu osobę Kurta Nickischa von Rosenegka, będącego spadkobiercą Gieschego³⁷. Osiedle zaplanowano jako dziewięć zamkniętych pierścieniowo kwartałów. Ceglane kamienice podkreślające prostą siatkę ulic tworzą zwartą kompozycję. Dominantę założenia stanowi plac, przy którym w 1914 r. zrealizowano neobarokowy kościół pw. św. Anny – również autorstwa Zillmannów. Cała zabudowa – włącznie z kościołem – jest wzniesiona z surowej, nieotynkowanej cegły. Różnorodność uzyskano jednak dzięki zastosowaniu detali, które odwołują się (w sposób uproszczony i zgeometryzowany) do form barokowych oraz do wzornictwa regionalnego. Założenie Nikiszowiec zostało wpisane do rejestru zabytków w 1978 r. (nr rej.: A/1239/78). W 2011 r. prezydent Polski Bronisław Komorowski podpisał dokument uznający osiedle pomnikiem historii –

ze względu na wartości artystyczne, kulturowe oraz autentyczność historycznego układu urbanistycznego i architektury robotniczego osiedla będącego wybitnym przykładem nowoczesnego budownictwa patronackiego początku XX w. na terenie Górnego Śląska, wpisanego w tradycję tego regionu³⁸.

³² Zob. H. Reuffurth, *Giszowiec. Nowa górnośląska wieś górnicza Spółki Górniczej Spadkobierców Georga von Giesche według projektów architektów E. i B. Zillmannów, Charlottenburg*, przeł. B. Machnik, Katowice 2006, s. 19.

³³ Zob. J. Tofilska, E. Zacher, *Kopalnia Węgla Kamiennego „Wieczorek”. Historie, opowieści, ciekawostki*, Katowice 2011, s. 35.

³⁴ Zob. L. Szaraniec, *Kopalnia Węgla Kamiennego „Wieczorek”. Zarys monograficzny*, Katowice 2001, s. 20.

³⁵ H. Reuffurth, *loc. cit.*

³⁶ Zob. *Rejestr...*, s. 72.

³⁷ Zob. M. Żychowska, *op. cit.*, s. 163.

³⁸ *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 stycznia 2011 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Katowice – osiedle robotnicze Nikiszowiec”*, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20110200101/O/D20110101.pdf> (data dostępu: 14 IX 2018), s. 1.

il. 5 Osiedle robotnicze Nikischenwald
– Nikiszowiec. Fot. D. Oleś

Osiedla Giszowiec i Nikiszowiec pomimo swej „sławy” nie stanowią jedynych przykładów robotniczej zabudowy mieszkaniowej stanowiącej dzieło Zillmannów. Przy ul. Gliwickiej 205, 205a oraz 207 w Katowicach-Załężu zlokalizowane są budynki mieszkalne zaprojektowane na zlecenie spółki Georg von Giesches Erben dla pracowników kopalni „Kleofas” oraz przy ul. Gliwickiej 227a–b i 209 – dla rodzin urzędniczych. W tej samej części miasta i dla tej samej kopalni powstały obiekty mieszkalne przy obecnej ul. Lisa 3–5 i 7–9. Dla pracowników kopalni Gliwitzer wzniesiono domy mieszkalne przy ul. Pszczyńskiej w Gliwicach, w Zabrze zaś – przy ul. Karola Miarki 1 – znajduje się dom dla urzędników huty Donnersmarck³⁹.

Przykładem zabudowy mieszkaniowej związanej z przemysłem jest również ceglana kamienica zaprojektowana w 1910 r. dla urzędników kopalni Heinitz w Bytomiu. Budynek wzniesiono z cegły przy dzisiejszej ul. Karola Miarki 36 (dawnej Bergstrasse). Prostą bryłę podzielono na dwie części – wschodnią, o proporcji 1 : 2, oraz przesuniętą względem niej zachodnią, o proporcji 1 : 1 – dzięki czemu nadano jej dynamiczność. Mansardowy dach z niewielkimi lukarnami kryty jest czerwoną dachówką. Obiekt obejmuje cztery kondygnacje oraz poddasze, które zaadaptowano na cele mieszkalne po 1945 roku⁴⁰. Fasada od strony ulicy jest 15-osiowa – wysuniętą część elewacji podzielono na pięć segmentów, z czego drugi oraz czwarty zaakcentowano wykuszami przebiegającymi na wysokości drugiej oraz trzeciej kondygnacji. Kamienicy nie wpisano do rejestru zabytków, wymieniana jest ona jednak w gminnej ewidencji zabytków Bytomia⁴¹.

Zabudowa mieszkaniowa autorstwa Zillmannów w głównej mierze została zaprojektowana w charakterze miejskim (wyjątek stanowi osiedle Giszowiec). Budynki te wznoszono z cegły, najczęściej bez tynkowania, z plecionkami powstałymi przez odpowiednie ułożenie materiału budowlanego. Wejścia akcentowano ozdobnymi, aczkolwiek geometrycznymi portalami z naczółkami. Fasady urozmaicono w różnych konfiguracjach – wykuszami na krokostynach, pilastrami międzyokiennymi oraz gzymsami z fryzem ząbkowym bądź arkadowym.

³⁹ Zob. J. Tofilska, *Emil i Georg...*, s. 227.

⁴⁰ Zob. M. Wójcik, *Spacerem po Rozbarku*, [w:] *Rozbark – Nikiszowiec. Na wspólnym szlaku*, red. M. Krakowiak, Katowice 2016, s. 73.

⁴¹Zob. *Gminna ewidencja zabytków*, <http://sitplan.um.bytom.pl/iuip/add/file/1364297915.pdf> (data dostępu: 2 VI 2018), s. 31.

⁴² Zob. ECSZOMBIERKI, *Elektrociepłownia Szombierki*, <https://www.youtube.com/watch?v=SvurA1F8U2w&t=336s> (data dostępu: 5 VI 2018).

Podsumowanie

W 2010 r. Ryszard Nakonieczny (Politechnika Śląska, Wydział Architektury) w ramach wypowiedzi na temat elektrociepłowni Szombierki (dawniej: Oberschlesien) dla portalu ECszombierki.pl wspominał o koncepcji sakralizacji pracy poprzez stosowanie odpowiedniego języka architektonicznego i symboliki⁴². Odnosząc się do tej obserwacji, sformułować można hipotezę, że architekci początku XX w., pragnąc realizować tę właśnie koncepcję, nawiązywali do ówczesnych nastrojów i rozważań filozoficznych. W latach 1904–1905 ukazała się bowiem publikacja *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapi-*

SKLEP
RMOWY
GETROM

Administacja
WIECZOREK
ul. Rewerska 3

⁴³ M. Weber, *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, t. 1-2, Tübingen 1904-1905.

talismus autorstwa Maxa Webera – socjologa, filozofa i ekonomisty⁴³. Dotyczyła zależności pomiędzy wiarą protestancką a kapitalizmem. Religia owa ciężką pracę traktuje jako czynność wykonywaną na chwałę Boga – możemy więc mówić właśnie o sakralizacji pracy, jeśli charakteryzują ją rzetelność, poświęcenie i uczciwość.

Emil i Georg Zillmann posługiwali się językiem form charakterystycznych dla średniowiecznych obiektów sakralnych, obronnych oraz rezydencjonalnych. Wśród głównych jego cech wymienić można stosowanie silnego akcentu pionowego pod postacią wież zegarowych (uwytatniających osiowość), addytywność brył, mansardowe dachy, rytmiczność elewacji, wprowadzanie pilastrów, gzymsów, fryzów ząbkowych oraz ceglanych dekoracji. W ten sposób architekci realizowali dwa najważniejsze dla nich założenia: koncepcję sakralizacji pracy oraz próbę nobilitacji przedsiębiorców będących właścicielami zakładów. Zastosowanie gontowego pokrycia dachów w hucie cynku Uthemann miało na celu „udomowienie” tej przestrzeni. Stworzenie miejsca pracy o wysokiej jakości odgrywało również rolę przy pozyskiwaniu wykwalifikowanych podwładnych.

Zillmannowie oprócz wykorzystywania historyzującego, aczkolwiek uproszczonego języka form projektowali funkcjonalne obiekty, które często zapewniały lepsze warunki pracy. Zapożyczyli detale głównie z okresu romanizmu, gotyku oraz baroku. Redukcja elementów kostiumu architektonicznego oraz ich geometryzacja zbliża jednak twórczość owych architektów bardziej do realizacji modernistycznych aniżeli historyzujących. Zarówno sama architektura, jak i układ urbanistyczny zabudowy poszczególnych zakładów skłania do wysnucia wniosku, jakoby twórczość projektantów z Charlottenburga stanowiła egzemplifikację przemysłowego funkcjonalizmu związanego z nurtem wczesnego modernizmu.

Słowa kluczowe

architektura przemysłowa, Emil i Georg Zillmann, Górny Śląsk, osiedla robotnicze

Keywords

industrial architecture, Emil and Georg Zillmann, Upper Silesia, workers' housing estates

References

1. *Berliner Adreßbuch. Für d. Jahr 1920*, Berlin 1920.
2. **Gasidło Krzysztof**, *Problemy przekształceń terenów poprzemysłowych*, Gliwice 1998.
3. **Głazek Dorota**, *Architektura sakralna projektu Emila i Georga Zillmannów*, [w:] *Sztuka Górnego Śląska na przecięciu dróg europejskich i regionalnych*, red. E. Chojecka, Katowice 1997.

4. **Gonda-Soroczyńska Eleonora**, *Infrastruktura, układ urbanistyczny osiedla Nikiszowiec cudem architektury i pomnikiem historii*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich” 2013, nr 3.
5. **Gorzeliak Jerzy**, *Barbarzyńcy w mieście ogrodów*, „Fabryka Silesia” 2013, nr 3.
6. **Gryglewska Agnieszka**, *Architektura wież wodnych województwa katowickiego*, „Ochrona Zabytków” 1992, nr 1/2.
7. *Julius Bethke* [nekrolog], „Zentralblatt der Bauverwaltung” 1917, nr 59.
8. **Kozina Irma**, *Chaos i uporządkowanie. Dylematy architektoniczne na przemysłowym Górnym Śląsku w latach 1763–1955*, Katowice 2005.
9. **Oleś Dominika**, *Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość śląskich osiedli robotniczych*, [w:] *Kulturowe wizerunki przestrzeni domowych*, red. K. Kleczkowska [et al.], Kraków 2017.
10. *Preisbewerbungen*, „Deutsche Bauzeitung” 1898, nr 98.
11. **Reuffurth Hermann von**, *Gieschewald. Ein neues ober-schlesisches Bergarbeiterdorf der Bergwerksgesellschaft Georg von Giesche's Erben nach Entwürfen der Architekten E. und G. Zillmann*, Charlottenburg, Kattowitz 1910.
12. **Reuffurth Hermann von**, *Giszowiec. Nowa górnosła ska wieś górnicza Spółki Górniczej Spadkobierców Georga von Giesche według projektów architektów E. i B. Zillmannów*, Charlottenburg, przeł. B. Machnik, Katowice 2006.
13. **Tofilska Joanna**, *Emil i Georg Zillmannowie, architekci z Charlottenburga*, [w:] *Przemiany protoindustrialne i industrialne jako czynnik miastotwórczy Katowic*, red. nauk. A. Barciak, Katowice 2007.
14. **Tofilska Joanna**, *Emil i Georg Zillmannowie – architekci górnośląskich przemysłowców*, [w:] *Gliwice na ich drodze. Miasto przez pryzmat twórczości architektów*, red. M. Żmudzińska-Nowak, Gliwice 2013.
15. **Tofilska Joanna**, *Osiedle Nikiszowiec – sto lat historii i architektury*, „Zawód: Architekt” 2017, nr 7/8.
16. **Tofilska Joanna**, *Śladem Emila i Georga Zillmannów*, [w:] *Struktur und Architektur. Das postindustrielle Kulturerbe Oberschlesiens = Struktura i architektura. Postindustrialne dziedzictwo Górnego Śląska*, Hrsg. Euro- pareportage, Potsdam 2010.
17. **Wagner Tomasz**, *Nowe Gliwice*, „Archivolta” 2005, nr 4.
18. **Wagner Tomasz**, *Architektura – urbanistyka – krajobraz. Ochrona i interpretacja dziedzictwa kulturowego Górnego Śląska na wybranych przykładach*, Gliwice 2016.
19. **Wiak-Marzec Hanna**, *Ratowanie obiektów poprzemysłowych na przykładzie zespołu dawnej Kopalni Węgla Kamiennego „Gliwice” przy ul. Bojkowskiej*, „Renowacje i Zabytki” 2018, nr 2.
20. **Żychowska Maria**, *Budowanie według Witruwiusza – Nikiszowiec*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2009, z. 1-A.

MSc, Eng. Arch. Dominika Oleś, dominika.oles@pwr.edu.pl

A graduate of the Faculty of Architecture at the Silesian University of Technology (engineering studies) and the specialization of Architecture

and Monument Protection at the Faculty of Architecture at the Wrocław University of Technology (master's studies). She is a PhD student at the Department of History of Architecture, Art and Technology at the Faculty of Architecture of the Wrocław University of Technology, and prepares, under the supervision of Prof. Dr. Habil., Eng. Arch. Rafał Czerner and Dr. Eng. Arch. Agnieszka Grylewska, doctoral thesis devoted to industrial architecture by Emil and Georg Zillmann at the beginning of the 20th century in Upper Silesia.